

پیش‌خوان

نظر و گذری بر تنگناهای برنامه ششم عمرانی در دوره پهلوی

«برنامه آخر»، تقابل میان تمایلات شاه و کارشناسان

■ **سمانه صادقی**

سیده لیلا موسوی تأیید شده و پژوهشکده تاریخ معاصر، آن را منتشر ساخته است.
تاز نامی ناشر طی یادداشتی در باب مضمون و محتوای این تحقیق، چنین آورده است: «کتاب برنامه آخر (تنگناهای

زنجره‌ای برنامۀ عمرانی ششم در دوره پهلوی، که به تازگی رونه بازار نشر شده، برهه حساس سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ را از منظر برنامه‌ریزی توسعه و آکاوی می‌کند. نویسنده در این اثر معتقد است، که تقابل میان تمایلات شخصی شاه و نظرات کارشناسی سازمان برنامه به اوج خود رسیده بود. این کتاب در سه فصل اصلی، ابتدا به پیشینه برنامه‌ریزی در ایران پرداخته و سپس تنگناهای ساختاری را عامل اصلی شکست طرح‌های عمرانی معرفی می‌کند.از کمبود نیروی انسانی ماهر و ضعف زیرساخت‌های فیزیکی، تا بحران تورم و محدودیت‌های مالی، همگی دست به دست هم دادند تا برنامه ششم به جای آنکه پلی به سوی تمدن بزرگ باشد، به سندی برای اثبات بن‌بست اقتصادی تبدیل شود! پژوهشکده تاریخ معاصر که همواره پیشرو در انتشار اسناد و آکاوی زوایای پنهان تاریخ معاصر ایران است بوده، اخیرا این اثر را به جامعه علمی عرضه کرده است. این کتاب در ۲۴۱ صفحه، حجمی متناسب برای مطالعه محققان و علاقمندان به تاریخ اقتصادی دارد و با تکیه بر اسناد متقن، تصویری تازه از روزهای پایانی اقتصاد پهلوی ترسیم می‌کند. فهرست مطالب این پژوهش، به شرح ذیل است: فصل اول: مروری بر برنامه‌های عمرانی پهلوی دوم، شرایط تدوین برنامه عمرانی ششم، کلیات برنامه عمرانی ششم/ فصل

➤ **محمد رضا پهلوی در واپسین سالیان سلطنت**

دوم؛ نارسایی‌ها و محدودیت‌ها، ایرادات و نامنمکن‌های درون برنامه‌ای، چالش‌ها و تنگناهای ساختاری (فصل سوم؛ بررسی تنگناهای زنجره‌ای، عدم تعادل در عرضه و تقاضا، ایران در مسیر واردات، نوسانات درآمدهای نفتی، فشار بر ظرفیت‌های زیرساختی کشور، کمبود نیروی انسانی ماهر، مسئله تورم و مهار آن، کمبود منابع مالی/سخن پایانی/فهرست منابع.»

در بخشی از «برنامه آخر» چنین می‌خوانیم: «برنامه ششم و اعلام عمومی مغلّف آن در جامعه ایران، موحی از خشم و ناراضیاتی را در میان مردم به وجود آورد. محمدرضا پهلوی در حالی از تبدیل ایران به دروازه تمدن سخن می‌گفت، که نابرابری و بحران‌های اقتصادی گریبان گیر جامعه شده بود و آشناسگرا چهره فقر و بدبختی را بازنمایی می‌کرد؛ اگر چه از نظر کار کارشناسی و جامعیت طرح‌های اقتصادی، برنامه ششم بهتر از سایر برنامه‌ها تدوین شده بود، اما واقعیت این است، که مردم درگیر به لفاظی‌ها و کارشناسی‌هایی که منافع آنها را نمایندگی نمی‌کرد، وقعی نمی‌نهادند. در نتیجه، مخالف‌ها بیش‌تر از گذشته آشکار شدند. یکی از دلایل مهم ناکامی این طرح‌های اقتصادی که ظاهراً با هدف توسعه نوشته می‌شد، این بود که روحیه مذهبی و فرهنگی جامعه، وابستگی به غرب و به ویژه آمریکا را بر نمی‌تابید و خواهان استقلال در اداره امور کشور بود. امام خمینی و حلقهٔ پاران ایشان با گوشزد کردن مصادیق وابستگی سلطنت پهلوی به آمریکا در قالب‌های گوناگون از جمله کاپیتولاسیون و منافع مالی و مادی فراوانی که از قبل این طرح‌ها عاید مستشاران و کارشناسان خارجی می‌شد، فضای لازم برای ابراز مخالفت مردم با شاه را فراهم کردند. یکی از دلایل مهم فوران خشم عمومی در نتیجه این برنامه‌های توسعه، تزویج مصرف‌گرایی و ورود بی‌رویه کالاهای خارجی بود، که نوعی الگوی سرمایه‌داری مصرف‌گرا را تزویج می‌کرد…»

نگاهی به جهاد سلحشورانه ایرانیان دوره صفویه برای بیرون راندن اشغالگران از خاک وطن

آزادی جزیره هرمز از اشغال پرتهالی‌ها

با اقتدا به قهرمانان کربلا

■ **نوشه میر میر عسّی**

یکی از مقاطع مهم تاریخی که ایرانیان با غیرت دینی و ملی، با دشمنان اشغالگر جنگیدند و با فداکاری و سلحشوری توانستند خاک کشور را از لوٲ وجود آنان پاک کنند؛ دوران صفوی است. جنگ‌هایی که در آن دوره به وقوع پیوست، هم موجب آزادی خاک غرب کشور از اشغال عثمانی‌ها شد و هم موجب آزادی جنوب کشور، که به مدت یک قرن به زیر چکمه پرتغالی‌ها رفته بود. در مقال پی آمده نگاه مختصر داشته ایم، به اشغال خاک و تنگناهای روی کار آمدن صفویان در ایران و سپس روند جنگ با دشمنان و آزاد کردن خاک کشور از اشغال، در آن برهه. امید آنکه تاریخ پژوهان ایران و عموم علاقمندان را مفید و مقبول آید.

■ ■ ■

■ **پرتغالی‌های استعمارگر و ایران**

استعمار به معنای آنچه در فرهنگنامه‌های سیاسی جهان تعریف می‌شود، از زباده بعد از آن و غارتگری‌های کشور پرتغال در قاره‌های آسیا و آفریقا و سپس آمریکا آغاز شد. پرتغالی‌ها در قرن دهم هجری قمری و هم‌زمان با شروع برآمدن صفویان در ایران، حرکت استعماری خود را برای گسترش قلمرو و کسب ثروت، آغاز کردند. آنها در ابتدا با تجهیز ناوگان دریایی خود، به سمت شرق قاره آسیا رفتند و در سال ۱۴۹۸ میلادی (۹۰۳ هجری قمری)، ابتدا کلکنه و ۴ سال بعد از آن یعنی در سالی که شاه اسماعیل صفوی در تبریز تاجگذاری کرد، بندر کوئین در سواحل هندوستان را به اشغال خود درآوردند. چند سال بعد از آن نیز، آنان توانستند بندر گوا، بمبئی و سیلان را به سلطه خویش در آورند. این در حالی بود که در آن سالها، شاه اسماعیل در حال تثبیت قدرت خود در ایران و جنگ با رقبای داخلی و یکپارچه کردن کشور بود. در چنین شرایطی پرتغالی‌ها متوجه اهمیت

در تاریخ ۱۰ اردیبهشت سال ۱۰۳۱ قمری، امامقلی خان توانست کل جزیره هرمز را از اشغال پرتغالیان خارج کند. شاه عباس صفوی نیز به پاداش دلبری وی در این جنگ، حکومت لارستان را به او سپرد و مقام امیر دیوانی را نیز بر منصب‌های سردارش اضافه نمود. پس از مرگ الله وردیخان، شاه، امیرالامرائی فارس و سپهسالاری ایران را نیز به امامقلی خان تفویض کرد

تاریخ

تاریخ ۶۰-۸۵۳۳

➤ **طرحی از دیاردومی‌سیاه‌شاه عباس صفوی با نیروهای متجاوز پرتغالی در ابراراف جزیره هرمز**

توجه داشتند؛ ولی تجار تشران به این کالای باارزش محدود نمی‌شدند. آنان اسب ایران را در قبال طلا، به هندوستان صادر می‌کردند و تا سیصد درصد از این تجارت سود می‌بردندا نقره، مروارید، مشک، عنبر، میوه جات خشک، غلات و کالاهای دیگر را نیز، به هندوستان می‌فروختند و از آن کشور ادویه جات، دارو و برنج به ایران وارد می‌کردند. در واقع آنها با تسلط بر جزیره هرمز – که گلوگاه خلیج فارس است- بر تمامی تحركات، فعالیت‌ها و گذر کشتی‌ها از آن منطقه نظارت و اعمال قدرت داشتند. البته این متجاوزان علاوه بر تجارت، با تزویج آیین مسیحیت و مبارزه با اسلام – که در واقع به نوعی ادامه جنگ‌های صلیبی بود- سبب ناراضیاتی شدید مردمان مسلمان خطه جنوبی کشورمان را فراهم کرده بودند. این وضعیت فاجعه بار ادامه داشت، تا دوران سلطنت شاه عباس صفوی آغاز شد.^(۱)

■ **شاه عباس و عمه واقف و با تدبیرش**

بعداز طی دوران سلطنت سلطان محمدخاندینه صفوی، خواهرش زینب بیگم که از دوران جوانی وارد فضای سیاسی کشور شده بود و همیشه به عنوان مشاور در دوران سلطنت برادر در تصمیمات مهم در ربار نقش آفرینی میکرد؛ تلاش بسیار نمود تا عباس میرزا (برادرزاده محبوبش) را بر رقیبان برتری دهد و بر تخت پادشاهی بنشاند.

زینب بیگم، دختر چهارم شاه طهماسب اول صفوی بود. هنوز در آستانه نوجوانی بود که به عقد علی‌قلی بیگ ششاملو درآمد، اما فرصت زندگی مشترک آنها بسیار کوتاه بود و علی‌قلی بیگ به دست رقیبان سیاسی اش به قتل رسید. زینب بیگم پس از مرگ شوهر، دیگر ازدواج نکرد و مجرد باقی ماند؛ در عوض بنای ورود به رقابت‌های سیاسی را گذاشت. او با کسب علم و یافتن تجربه در دوران سلطنت پدر، به سیاستمداری قدرتمند در دربار صفوی تبدیل شد و در دوران حکومت برادرش، سلطان محمد خداینده و در حالی که کشور در معرض هجوم عثمانی‌ها قرار داشت، به عنوان بانویی مقتدر در دربار صفوی و مشاور پادشاه، تحركات سیاسی زیادی داشت و موجد آثار فراوان گشت. البته او اهل کار خیر هم بود و املاک زیادی راه برای منفعت عمومی جامعه وقف کرد. از ساخت کاروانسرا در مسیر قزوین به ساوه، ساخت آب انبار، مدرسه علمیه و گرمابه در نقاط مختلف کشور گرفته، تا وقف چندین ملک برای حرم مطهر رضوی (ع) در مشهد، با نیت آسایش زائران. زینب بیگم با تشدید بیماری برادر، ابتدا برای جانشین شدن حمزه میرزا، تلاش کرد ولی پس از قتل وی به دست چند تن از سرداران سپاه، شروخ به حمایت از عباس میرزا، فرزند دیگر سلطان محمد خداینده نمود؛ عباس میرزایلی که بعدها به شاه عباس یکم مشهور شد و اقتدار فراوان یافت. با پادشاه شدن شاه عباس اول، زینب بیگم جایگاه بالایی در دربار پیدا کرد و رسماً «زن سالار» دربار صفوی و عملا مشاور ارشد شاه در بسیاری از امور داخلی ایران، رنگ جنگ مذهبی هم به خود گرفت. با روی کار آمدن شاه طهماسب در سال ۹۱۹ هجری قمری اما، کشمکش درگیر میان لشکر عثمانی و سپاه ایران شدید شد. در واقع سلطان سلیمان قانونی با استفاده از مسائل داخلی ایران، چند بار به مناطق غربی کشورمان حمله کرد؛ اما بر اثر پایداری سپاه ایران، ناچار شد تا عقب‌نشینی کند. این در حالی بود که جنوب کشور هم به اشغال پرتغالی‌ها درآمده بود

و البته خود عثمانی‌ها هم در مرزهای غربی شان و در اروپای شرقی، درگیر جنگ با پرتغالی‌ها بودند. همین موضوع هم باعث شد اسماعیل میرزا فرزند شاه طهماسب در سال ۹۵۸ ه‍.ق، با فتح ازرنه اروم و کردستان و ارمنستان، مناطقی را که به اشغال کشور ملحق سازد. به هر حال در آخرین حمله، سلطان سلیمان به پیروزی قاطعی دست نیافت و با امضای قرارداد صلح در آماسیه، موجب شد آتش بسی طولانی میان ایران و عثمانی برقرار شود.^(۲)

■ **اقدامات اشغالگران پرتغالی در جنوب ایران**

پرتغالی‌ها به مدت ۱۱۵ سال، بخشهای زیادی از خاک جنوبی ایران را در اشغال داشتند. میوان گفت از جمله غلتهای اصلی ورود تقریباً بدون مقاومت پرتغالیها به جزایر ایران و سپس نوار ساحلی جنوب کشور و توقف ۱۱۵ ساله آنها در آن مناطق، مشغول بودن دولت مرکزی ایران به یکپارچه کردن کشور و تثبیت حکومت صفویان و در مرحله بعدی جنگ با عثمانیها بوده است.

پرتغالی‌ها در دوران طولانی مدت اشغال خاک کشورمان، بیش از هر چیز به تجارت ابریشم ایران

پرتغال با شاه ایران همراهی نداشته باشند، تمام ابریشمی را که در ایران دارند توقیف میکند و امتیازات تجاری که از شاه گرفته‌اند، را هم لغو خواهد کرد. در عوض اگر با دولت ایران در جنگ با پرتغالیها همراهی داشته باشند، خسارات شان جبران خواهد شد و میتوانند امتیازات تجاری دیگری را بعد از پیروزی از شاه دریافت کنند. این تدابیر سیاسی امامقلی خان، مؤثر واقع شد و کمپانی هند شرقی به نمایندگی از کشور انگلستان، راه اتحاد با ایران را در پیش گرفت و موجب شد در روز اول محرم سال ۱۰۳۱ هجری برابر با ۱۶ نوامبر ۱۶۲۱ میلادی، به واحدهای جنگی خود در اقیانوس هند دستور شُرکت در جنگ با پرتغالیان و زیر نظر و فرمان امام قلی خان سپهسالار سپاه ایران را صادر کند. به این شکل لشکر بر تعداد امامقلی خان با نیروی دریایی پرتغال درگیر شد و توانست با فداکاری سربازان زنده خود، پیروزی‌های درخشانی را در اهنسای خلیج فارس به دست بیاورد و به ویژه اینکه در تاریخ ۱۰ اردیبهشت سال ۱۰۳۱ قمری، توانست کل جزیره هرمز را از اشغال پرتغالیان خارج کند. به همین دلیل شاه عباس به پاداش دلبری که امامقلی از خود نشان داده بود، حکومت لارستان را به وی سپرد و مقام امیر دیوانی را نیز بر منصب‌های وی اضافه کرد. پس از مرگ الله وردیخان نیز، شاه، امیرالامرائی فارس و سپهسالاری ایران را نیز به امام قلی خان تفویض کرد. در واقع خان جوان فارس توانسته بود از سال ۱۰۱۰ تا سال ۱۰۳۱ هجری قمری، با دلآوری جزائر قشم و کیش و متعلقات آنها را از پرتغالیان پس بگیرد و از ساحل غربی کشور در چاپهار تا حدود بندر بصره را فتح کند، بطوریکه سراسر خاک فارس و کوهگیلویه و لارستان و بنادر جنوب، از بندر جاسک تا روندرود و تمام جزائر خلیج فارس در دائرهٔ حکومت و تسلط وی در آمد و به طور معمول ۲۵ تا ۳۰ هزار سوار زنده جنگاور که از بهترین سواران ایران در شمار می‌آمدند در زیر فرمان او عمل می‌کردند.

جالب است که تمامی این وقایع، به وسیله اسکندربیک منشی دربار شاه عباس صفوی، در کتاب «عالم آرای عباسی» ثبت شده است. چنانچه در مورد وضعیت جزیره هرمز در زمان اشغال و ورود امامقلی خان برای جنگ با اشغالگران پرتغالی، در کتابش آورده است: «و چون جماعت فرنگیه بر تکلیه که در جزیره جرون اهرمز اقامت داشتند، مکرراً حیل و تزویر به ظهور آمده، پسای از دایره ادب بیرون نهاده بودند و به خلاف عهد و شرطی که در آغاز اقامت در جزیره جرون با والیان مسلمان کرده بودند و به خودسر در جزیره که منبع آب جرون است مشهور به قییس، قلعه احداث نموده، حارس و نگهبان تعیین کرده، در از دیاد عمارت حارس و استحکام آن می‌کوشیدند، امام قلی خان (بیگلر بیگی فارس) از این معنی خبر یافته، جمعی را به تسخیر و تخریب قلعه مزبور مأمور ساخت…»

همچنین اسکندربیک شرح تسخیر جزیره قشم و تخریب قلعه‌های «فرنگیه بر تکلیه»، را به شکل مبسوط در کتابش آورده است.^(۳)

■ **کلام آخر**

واقعیت این است که آزادسازی خاک اشغال شده غرب ایران از لوٲ وجود سربازان عثمانی و سپس فتح بحرین و نوار ساحلی جنوبی کشورمان از چاپهار و بندر گمبرون (بندر عباس) تا بندر بصره و جزائر قشم و هرمز اخراج استعمارگران پرتغالی از آن و کوتاه کردن دست آنها از خلیج فارس و دریسای عمان، از درخشندترین اقدامات دوران شاه عباس است؛

که با تدبیر، همت، شجاعت و فداکاری امام قلی خان، مقتدرترین و فداکارترین سردارش انجام گرفت. اما قطعاً نباید در این بین از غیرت دینی و ملی ایرانیان در حمایت از شاه صفوی و پیوستن شان به لشکر وی غافل بود. به ویژه اینکه در آن مقطع، مذهب شیعی نزدیک به ۱۰۰ سال بود که در ایران با رارسیمیت یافته بود و اندیشه جهاد با دشمنان و اقتدا به قهرمانان کربلا(ع)، از اصول فکری ایرانیان قلمداد می‌شد. اینهاست که بدون شک، اسباب سلحشوری و پیروزی را برای مردم ایران به ارمغان آورده و همچنان خواهد آورد.

منابع:

۱- فریدی مجید، فاطمه، مقاله «تصویر پرتغالی‌ها از خلیج فارس، واکاوی انگیزه‌های استعماری پرتغال در ترمیم نقشه‌های خلیج فارس»- قرن دهم و یازدهم قمری- فصلنامه مطالعات فرهنگی، شماره ۶۲، دوره شانزدهم، زمستان ۱۴۰۳. ش

۲- قریشی کرین- برزن، حسن- مرزبیه، مقاله «هناسبات صفویه با عثمانی در زمان شاه طهماسب اول» فصلنامه تاریخ روابط خارجی، دوره ۱۷، شماره ۶۵، مورخ زمستان ۱۳۹۴. ش، ص ۷۹ تا ۱۰۶

۳- ناصری لبروی- حاجان پور، زینب- حمید، مقاله «پایان اشغال بندرعباس از سوی پرتغال و نقش آن در شکوفایی تجارت این بندر در دوره صفویه»، فصلنامه تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۲۰، سال هشتم، تابستان ۱۳۹۰. ش، ص ۱۳۳ تا ۱۵۶

۴- دهقانی- دادور و داوودی، فاطمه- ابوالقاسم و ابوالفضل، مقاله «سیر تحول اوضاع اجتماعی و فرهنگی زسان در دوره صفوی و قاجار»، ویزه نامه کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست، دوره اول، زمستان ۱۳۹۴. ش

۵- ترکمان منشی، اسکندربیک، «عالم آرای عباسی»، به تصحیح دکتر محمداسماعیل رضوانی، انتشارات نگاه، چاپ ۱۳۹۰. ش، جلد دوم، صفحات ۱۱۷۲ و ۱۱۹۶ تا ۱۱۹۹

۹ جوان

روزنامه جوان | شماره ۲۶۰۴

فضای ارتقای قلعه پرتغالی‌ها در جزیره هرمز

